

पेटीपटूच्या मागावर

शनिवारी सकाळी, रिवाजाप्रमाणे सौ. ग्रोसरीला गेली. मी त्याची वाटच बघत होतो. लगेच, मी पेटीच्या खोलीत गेलो. दरवाजा उघडाच ठेवला. डोक्यात बिहागचे सूर घोळत होते. मी पेटीला नमस्कार केला, सूरपेटी लावली आणि पुढे अदबीनं बसलो. सुरांवरून बोटं फिरवली पण मनासारखे सूर आले नाहीत. चष्मा काढला तरी आलापी जमली नाही, मग जरा डोळे बंद करून प्रयत्न आरंभला. आमचा एक मित्र व्हायोलिन उत्तम वाजवतो. तो रियाजाला चष्मा काढून, डोळे बंद करून बसतो. वाटलं, आपणही तसंच करून बघावं. पण आज तसा योग नव्हता. उलटाच परिणाम झाला. अंगठा 'सा' ऐवजी 'रे' वर गेला. माझ्या कानालाही चुकलेले स्वर कळले. मग डोळे उघडले, सूरपेटीचा सूर अँडजस्ट केला. डोळे परत बंद केले. आता, अंगठा खालच्या 'नि' वर गेला. आज बिहागचं काही खरं नव्हतं. एकदा विचार केला, की स्टेजवर कलाकार जसा झऱ्बा घालून बसतात तसा आपणही घालून बघावा. पण तो विचार मी स्वतःच रद्द केला. जेव्हा काहीच जमले नाही तेव्हा पेटी बंद केली, कपाटातून एक टिंडिकी काढली आणि मनापासून खाल्ली. ते खाऊन संगीत जमत नाही पण आनंद मात्र लाभतो. विमनस्क झाले की लोक अशा खाण्याकडे वळतात. आज तो हक्क मी कमावलेला होता!

पेटीची आणि संगीताची आवड मला लहापणापासून आहे. रेडियो सिलोन आणि विविधभारती हे आमचे आवडते छंद होते. गाण्याचे गायक, सिनेमा, संगीत दिग्दर्शक इत्यादीची इत्थंभूत माहिती असायची. सकाळच्या वाद्यसंगीतावरून गाणी ओळखायचो. आंघोळ करताना मोठमोठ्यानं गाणी म्हणायचो. पाण्याच्या आवाजात ती गोड वाटायची. शिवाय, शाळेतही पंचवीस मुलांच्या बरोबर सगळ्यांच्या पुढे उभं राहून प्रार्थना म्हणायचो, किंव्हना गायचो. म्हणून ठरवले, की संगीत शिकायचे. अर्थात फिल्मी संगीत शिकवणारे कोणी गायनमास्तर मिळाले नाहीत म्हणून नाइलाजानं शास्त्रीय संगीताच्या क्लासला जाऊ लागलो. माझा आवाज ऐकून आधी मास्तरांना चेव चढला. त्यांनी चॅलेंज पत्करले. पण लवकरच हात टेकले. माझ्या घशातून 'प'च्या सुरात 'सा' आणि 'नि'च्या सुरात 'रे' असे

काहीतरी विचित्र आवाज निघायचे. शेवटी त्यांनी मला उपदेशाचे दोन बोल सांगितले, “देवानं तुला दोन (मोठे) कान दिले आहेत आणि एकच तोंड. त्यामागे एक हेतू आहे. तोंडाचा वापर कमी करावा, कानांचा जास्त करावा. गाण्याएवजी गाणी ऐकावी. गाणी गायचीच असली तर आंघोळ करताना, दार बंद असताना, पाणी वाहत असताना बाथरूममध्ये गावीत. त्यासाठी अधिक गाण शिकण्याची गरज नाही.”

हा अनुभवानंतर माझा जग विरस झाला, पण पेटीबद्दल आदर वाढू लागला. गाताना सूर बरोबर आहे की नाही ह्याची परीक्षा पेटीनं होते. काळी चार, काळी दोन इत्यादी सप्तकं पेटीच्या सुरावर बसवलेली असतात. शिवाय, तबला आणि तंबोराही पेटीवर लावतात. असं असतानाही ऑल इंडिया रेडियोवर पेटीला बंदी घातली होती हे ऐकून मला आश्वर्य वाटलं. पेटीशिवाय संगीत होऊच शकत नाही. पेटीबद्दल मला आस्था वाढू लागली. पेटी शिकावी अशी इच्छा तीव्र झाली. गाण्यापेक्षा पेटी वाजवणं सोपं असेल असंही वाटलं. सूर दाबला की काय आवाज येणार आहे हे माहीत असतं. योग्य सूर डोळ्यांनी शोधता येतो. पोटातून काढावा लागत नाही आणि न्हायोलिन किंवा तबल्यासारखा अंदाजानंही काढावा लागत नाही.

लहानपणी आमच्या शेजारच्या बिन्हाडी एक पेटी होती. काकू त्यावर फिल्मी गाणी वाजवत असत. मी ते जवळून बघायचो. एकापाठोपाठ एक सूर दाबले की गाणं तयार होतं. लोकांना गाणं ओळखता आलं म्हणजे पेटी आत्मसात झाली असा तर्क मी केला. मला ड्रॉइंगची आवड होती. पुढाच्यांची आणि सिने नट-नट्यांची चित्रं काढायचो. लोकांनी चित्र ओळखलं की आपला हेतू साध्य झाला. पेटीमधून तशी कला काढणं मला जमेल असं वाटलं. म्हणून पेटीबद्दल उत्सुकता आणि आवड उत्पन्न झाली. पण पेटी मागे पडली, कारण आमच्या घरी पेटी नव्हती. गाण्याच्या अनुभवानंतर पेटीचा विषय काढण्याचं धैर्य झालं नाही. शिवाय, फिल्मी गाण्यांसाठी पेटी शिकायची म्हणजे संगीताचा आणि पेटीचा अपमान - असं काही लोकांचं मत पडलं. अर्थात ह्या लोकांनी सौ.आय.डी.मधील ‘ले के पहला पहला प्यार’ची पेटी ऐकली नसावी.

लग्न झाल्यावर परत एकदा संगीताकडे वळायचा चान्स मिळाला! सौ. बरीच वर्षे सतार शिकली होती आणि कार्यक्रमही करायची. त्यामुळे पेटीचा नाही पण संगीताचा गुरु घरातच मिळाला! घर संगीतमय झालं. पण ते सगळं शास्त्रीय संगीत होतं. त्या काळात अमेरिकेत फिल्मी गाण्यांचा दुष्काळ असे. सौ.न शास्त्रीय संगीताच्या कॅसेट भारतातून आणल्या होत्या. माझ्यावर रटाळ शास्त्रीय संगीताचा

भडिमार झाला. बलात्कार जर अपरिहार्य असेल तर त्यातून आनंद घ्यावा, अशा आशयाचं इंग्रजीमधील सुभाषित आठवलं. आता कबूल करणंही कठीण वाटतं, पण ऐकून ऐकून शास्त्रीय संगीत आवळू लागलं. काही रागांत आणि फिल्मी गाण्यांत साम्य दिसू लागलं. मन तरपत हरी दरशन को आज (मालकंस), मनमोहना बडे झूठे (जयजयवंती), ओ बसंती पवन पागल (शिवरंजनी), पूछो न कैसे मैंने रैन बितायी (अहिर भैरव); तसंच, काही नाट्यगीतांतही रागांचा भास होऊ लागला. त्यामुळे मी काही राग ओळखू लागलो.

घरात माझ्याच वाद्याचा तेवढा काही आवाज होत नाही हे मला सहन झालं नाही. मग बाजारातून एक इलेक्ट्रॉनिक ऑर्गन आणला. त्याला सूर पेटीचे, पण भाता नाही. दुधाची तहान ताकावर भागवली. गायकाला साथ करणे म्हणजे ऐकून लगेच त्याची पेटीवर कॉपी करणं अशी समजूत मी केली. विलंबितमध्ये एकेक सूर शोधून गाण्याला म्हणजे कॅसेटला साथ करणं हा मला निरुपद्रवी (माझ्या मते) छंद लागला. रागात ठरलेल्या सुरातच मागेपुढे करायचे. बंदिशीची पहिली ओळ बन्याच वेळा गिरवून जमायची आणि क्वचित प्रसंगी तानेचे पहिले दोन-तीन सूर जुळायचे. ऑर्गनच्या वरच्या आवाजात कॅसेट लावलेली असायची. अशा वातावरणात मी गुंग झालेला असायचो आणि सौ. लांबच्या खोलीत दार बंद करून झोपलेली असायची. मला संगीतात जबरदस्तीनं ओढल्याचा तिला पश्चात्ताप झाला होता.

सुरांचं, तालांचं, संगीताचं ज्ञानही नसताना मी अनेक प्रख्यात कलाकारांना त्यांच्या नकळत साथ केली - जितेंद्र अभिषेकी, भीमसेन जोशी, प्रभा अत्रे, किशोरी आमोणकर, प्रभाकर कारेकर... अर्थात, त्यांच्या नकळत हे घडलं ते बरं होतं नाहीतर मी हे लिहायला आज हयात राहिलो नसतो. माझी चिकाटी पाहून माझ्या बन्याच संगीततज्ज्ञ मित्रांनी मला प्रोत्साहन दिलं, कौतुक केलं. मधल्या काळात पेटी आणली. काहींनी त्यांच्या गाण्याच्या रियाजाला मला साथीला बसवलं तर काहींनी चांगली साथ कशी करायची यावर सूचना दिल्या, सल्ले दिले. एक-दोन वेळा तर मला कार्यक्रमात साथ करायची संधीही मिळाली. मायक्रोफोन पेटीपासून लांब ठेवला होता हे मला नंतर कळलं! पण कार्यक्रमात पेटीला किती प्राधान्य आहे याचा उलगडा झाला. ह्या सगळ्या अनुभवांमुळे शिक्षणाशिवाय मला संगीत आणि पेटी येत आहे असं वाटू लागलं. म्हणजे तशी खात्रीच पटली असं म्हणायला हरकत नाही. अभिमान वाटू लागला.

मग इथे उच्च दर्ज्याचे एक पेटीपटू भेटले. त्यांचं पेटीवादन ऐकून खरंच आपण शास्त्रोक्त पद्धतीनं संगीत आणि पेटी शिकावी अशी परत इच्छा झाली. सुर्दैवानं

त्यांनीही कबूल केलं. पहिल्या भेटीत त्यांचीही गायन मास्तरांसारखीच अवस्था झाली. पण त्यांची चिकाटी माझ्यापेक्षा जास्त होती. त्यांनी चॅलेंज स्वीकारलं. परत श्री गणेशापासून सुरुवात झाली. खरं म्हणजे आधी श्री गणेशा झालाच नव्हता. त्यांनी तबल्याचे ताल, थाट, राग, पेटीवरील बोटांची रचना इत्यादी शिकवलं. लगेच इलेक्ट्रॉनिक तानपुरा आणि तबला मशीन आणवलं. आता माझ्यातील पेटीपू जागृत झाला होता. माझी कला आता मोकाट सुटणार होती, पण लवकरच लक्षात आलं, की हा सगळा प्रकार वाटतो तितका सोपा नाही. संगीत ही ‘रियल टाइम’ कला आहे. डोक्यात सूर पक्के पाहिजेत, शास्त्रबद्ध पाहिजेत, ते हातून उतरले पाहिजेत तेसुद्धा तालात. आणि मुख्य म्हणजे ते कानाला गोड लागले पाहिजेत. बरेच महिने कष्ट केल्यावर तबला मशीनच्या दिव्याकडे न पाहता सम कळायला लागली. त्या समेची इतकी सवय झाली होती, की एकदा खन्या तबलजीबरोबर वाजवताना एका मित्राला हातानं समेची खूण करायला सांगितलं होतं. नुसंत पेटीकडं बघून सूर वाजवायचे ही कल्पना चुकीची ठरली. लिहिलेल्या संगीताकडे पाहणं, समेकडे लक्ष देणं, पान उलटणं, सूर वाजवणं, भाता हलवणं ह्या सगळ्या गोष्टी सुसंगत ठेवण्यासाठी दोन हात, दोन डोळे, दोन कान आणि एक मेंदू पुरेनासं झालं. बांधलेली तान बोटं वेडीवाकडी न पडता समेवर आली की अतोनात आनंद न्हायचा. आणि कानाला (माझ्या) ती तान गोड लागली तर स्वर्ग दोन बोटं उरायचा. अशी आमची प्रगती चालू राहिली. षड्ज, रिषभ आणि गोड स्वरांची किलष्ट नावं कळू लागली. कोमल, तीव्र आणि शुद्ध स्वर कानांनी नाही तर पेटीवर ओळखू लागलो. शुद्ध स्वर असतात, पण अशुद्ध का नसतात हे कोडं अजून मला उलगडलेलं नाही; पण त्याची घाईही नाही. धडपड करून तालात वाजवणं जमलं तेव्हा आमच्या गुरुनं सांगितलं, की ‘ऑफ बिट’ कानाला जास्त गोड लागतं. मग समेच्या दिव्याकडे बघून दुर्लक्ष करायला शिकलो.

आता, लोकांचा माझ्याबद्दलचा आदर आणि कौतुक परत वाढू लागलं. ह्या वयात (मी वाटतो तेवढा वयानं मोठा नाही) संगीत शिकायची ओढ आणि जिद फार लोकांत दिसत नाही. माझे संगीत मित्रही मला प्रोत्साहन देऊ लागले. आपल्यासारखं इतरही कोणी संगीताची उपासना करत आहे हे पाहून त्यांना आनंद वाटतो. संगीताच्या ‘इन-गृप’मध्ये माझा शिरकाव झाला. मलाही, आपल्याला संगीत येतं असं वाढू लागलं. किबहुना, खात्री वाढू लागली. आधी, न शिकताच येत होतं; आता तर काय शिकत आहे. इतर लोकांच्या मताला मान देणं भाग होतं.

असं असताना आज माझ्या डोक्यातून आणि हातातून संगीत उतरत नव्हतं याचा मनाला फार त्रास होत होता. टिंकी खाण्याचा आनंद मिळाला पण ती खावी लागली याचं दुःख होत होतं. तेवढ्यात सौ. ग्रोसरी घेऊन आली. “काय, पेटी वाजवून झाली का?” विचारणा झाली.

“थोडी वाजवली, पण विशेष मूळ लागला नाही.” मी उत्तरलो.

“होतं असं कधी कधी; जरा वेळानं वाजवा.” सौ.नं सांत्वन करायचा प्रयत्न केला. एवढ्यात फोन वाजला. माझ्या एका संगीत मित्राचा होता. माझा चेहरा एकदम खुलला. सौ.ला खुणेनं दुसरा फोन घ्यायला सांगितलं.

“अरे, तू १३ जुलैच्या शनिवारी काय करतो आहेस?”

“काही नाही. का रे?”

“त्या दिवशी एक म्युझिक कॉपीटिशन ठरवली आहे.”

“कोणाची?” मला वाटलं की तो मला कॉपीटिशनमध्ये भाग घ्यायला सांगेल.

“अरे, इथल्या हौशी कलाकारांची. पण तू मोकळा आहेस का?”

आता माझी खात्रीच पटली होती.

“सांगतो हं.” सौ.ला भुवया वर करून विचारलं. “हं, ठीक आहे.”

“मग असं कर, तो दिवस मोकळा ठेव. तुला जज म्हणून नेमलं आहे.”

इथल्या रिवाजाप्रमाणे मूठ वळून ‘यस’ म्हणायचा मोह मी टाळला. कॉपीटिशनमध्ये भाग घेण गेलं खड्यात. जज म्हणजे फारच मोठा मान मिळाला होता. माझी संगीतात एवढी प्रगती झाली होती हे मलाही कळलं नव्हतं. लोक माझं एवढं कौतुक करत आहेत, मान देत आहेत तेव्हा त्यात नक्कीच तथ्य असलं पाहिजे. माझ्या संगीताच्या दर्ज्याला अधिकृत मान्यता मिळाली होती. त्यांच्या विनंतीला मान न देण म्हणजे वेडेपणा ठरला असता. माझ्या तोंडावरचा आनंद सौ.ला दिसत होता. माझे हात स्वर्गाला टेकले होते.

“अरे, मला एवढं संगीत येत नाही, जज होण्याइतकं.” मी विनयानं म्हणालो. लगेच ‘होकार’ घ्यायचा मोह टाळला.

“ते मला माहीत आहे.”

माझा चेहरा खर्कन उतरला. हे सगळे स्पष्टवक्ते माझ्याच वाट्याला का येतात? आधी आमचे गायनमास्तर आणि आता, हे महाशय! लोक प्रोत्साहन देतात पण त्यांना माझं संगीत ऐकायचं नसतं. माझ्या जिद्दीचं कौतुक आहे; कलेचं नाही. मी पेटीच्या खोलीत असताना सौ. दार का बंद करते याचं रहस्य मला समजलं. लहानपणापासून केलेली संगीताची सेवा वाया गेली होती. सौ. त्या

कपाटासमोर नसती तर परत टिंकीकडे धाव घेतली असती.

मी काही म्हणायच्या आतच तो म्हणाला, “तू एवढ्या चिकाटीनं संगीत शिकतो आहेस हे महत्त्वाचं आहे. शिकताना आपण संगीत चौकस बुद्धीनं ऐकतो. त्यातले वारकावे लक्षात येतात. नुसत्या संगीताच्या व्याकरणाकडे लक्ष दिलं तर रंजकतेकडे दुर्लक्ष होतं आणि रंजकतेकडे लक्ष दिलं तर व्याकरणाकडे दुर्लक्ष होतं. संगीताच्या अभ्यास करताना दोन्हीकडे लक्ष द्यावं लागतं. यू हँव दु कीप अॅन ओपन माइंड.”

केवळ माझ्या समाधानासाठी हे उत्तर दिलं नसावं. कळायला मार्ग नव्हता, पण त्यातील मुदे विचार प्रवर्तक होते. अगदी ‘नाही’ म्हणायचं तोंडावर आलं होतं, पण परत विचार केला. ऑलिंपिकमधील कसरतीच्या सामन्यांचे जे जज असतात त्यांना कसरत करता येते का? त्यांच्या शरीरयष्टीकडे पाहता त्यांना येत नसावी असं वाटतं. संगीताचे क्रिटिक असतात ते कलाकार नसतात, त्यांना संगीताची समज असते. कुस्ती आणि बॉक्सिंगमध्येही तोच प्रकार. शिवाय, ‘हो’ म्हटलं तर झाकली मूठ राहील. संगीत येत नाही म्हणून जज नेमलं यावर कोणाचाही विश्वास बसणार नाही; उलट, मी संगीतज्ज्ञ आहे असंच वाटेल.

“बरं, येईन.” म्हणत मी फोन आटोपता घेतला.

एवढ्या थोडक्या संभाषणात बन्याच गोर्झींचा उलगडा झाला होता. लोकांच्या कौतुकातून कला हातात उतरत नाही. कला ही उपजत असावी लागते. संगीत स्फुरायला लागतं. घोटून घोटून कला आत्मसात होत नाही. व्यायाम करून शरीर पीळदार होतं, पण कसरत करता येईलच असं नाही. माझ्यात पेटीपटू नसला तर सापडणार कसा? पण शोधण्यात जो आनंद मिळतो तो आगळा असतो. हिमालयावर चढताना, संकटांना तोंड देताना, अडचणीवर मात करताना जो विजय मिळतो, जे समाधान मिळतं ते समाधान विमानानं परस्पर माउंट एव्हरेस्टवर सोडलं तर मिळणार नाही. घडपड करून तान बांधण्यात जे समाधान वाटतं ते पहिल्या फटक्यात तान जमली तर खचित वाटणार नाही. अर्थात मला याचा अनुभव नाही. मला जर लोकांच्या पुढे कलेचं प्रदर्शन करायचं नसलं तर आपल्याला गोड वाटलं की झालं. हे माझं तत्त्वज्ञान वस्तुस्थितीचं, म्हणजे माझ्यात कला नाही याचं समर्थन म्हणूनही तुमच्या समोर मांडलं असेल, पण पेटीपटूच्या मागावर मला आनंद आहे. शिवाय, त्यावरोबर कधी कधी हक्कानं टिंकी खायचाही आनंद लाभतो!

- सु धीर आं बे कर

(‘अम्मा – अमे रिका माता’ या कथासं ग्रहातून)